

ספטמבר 2018

חוות דעת מומחית

השפעת הנמכת מעמדה הרשמי של השפה הערבית של יוצאי ארצות ערב והאסלאם בישראל

בחוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי

ניתוח סוציולוגי-תרבותי-מגדרי

פרופ' הנרייט דהאן-כלב

הנני נותנת חוות דעת זו בתמיכה לעתירה מזרחית כנגד חוק היסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (להלן- חוק הלאום) בהקשר הנמכת מעמד השפה הערבית מרשמית למיוחדת.

השכלה ותחום התמחות

אני פרופסור אמריטה למדע המדינה וללימודי מגדר ותחומי התמחותי הם הגות פוליטית וחקר תרבות בישראל. חוות הדעת בעניין סעיף 4 של חוק הלאום אותה אני מגישה לכבוד בית המשפט מתבססת על שנים של מחקר התמחות וכתובה על יחסי מיעוט/רוב ושמירה על זכויות תרבותיות ופוליטיות בחברות בהם חיים מיעוטים שונים. בהקשר הישראלי אני חוקרת יחסי מיעוטים ורוב, יחסי מזרחים-אשכנזים, ערבים יהודים, נשים וגברים ועוד. בדוח זה התייחסתי לשפה כראי של התרבות.

מבוא:

למרות שסעיף 82 לדבר המלך במועצתו העניק מעמד רשמי גם לערבית וגם לעברית, בפועל מה שקרה מבחינה הסטורית ותרבותית הוא שרק העברית הפכה לשפה רשמית. הערבית נדחקה הצידה בדרכים אגרסיביות אותן אציג להלן, ואשר את חלקן יש להבין כפגיעה בחוק כבוד האדם וחירותו בזיקתו לחוק הלאום. חוות דעתי תתמקד בהשפעה של הנמכת השפה הערבית כשפה רשמית על יהודים יוצאי ארצות ערב והאסלאם בישראל בין התקופות שמאז הגירתם לישראל עד היום.

ראשית יש לשאול מה ראה המחוקק צורך לעגן בחוק יסוד את מעמד השפה העברית דוקא על דרך קישורה לערבית ולהנמכתה במיוחד. לשם הגדרת מעמדה של השפה העברית כשפה רשמית אין צורך בהגדרת מעמדה של הערבית מחדש כבעלת מעמד מיוחד אך לא רשמי. עצם תוספת זו בחוק הלאום מלמדת על חשש המחוקק לחסינותו של הלאום היהודי כאילו היתה לו שפה אחת בלבד - העברית - ולכן ביקש לה בלעדיות כשפה רשמית. **מתוך בחינה בחוות דעת זו של ההיסטוריה של היחס לערבית שדוברה על ידי יהודים יוצאי ארצות ערב והאסלאם נחשף מניע של המחוקק לפיו עיגון כזה נועד לכרסם במעמדה של הערבית והערביות ולהורידה ממעמדה כשפה רשמית ללא סיבה עניינית לחוק. מעבר לכך, כרסום זה נעשה במטרה פוגענית ומשפילה הממשיכה מדיניות פסולה מהעבר.**

שהרי, העברית היא אכן שפת המדינה והיא זוכה לביטוי ולמרכזיות באופיה של המדינה כמדינת הלאום של העם היהודי, והיא אחד הביטויים להצלחה של המפעל הציוני. חוות דעתי מתמקדת בצד האפל של הצלחה זו שבא לידי ביטוי בהנמכת הערבית והערביות. אינני רואה פגיעה שיכולה לנבוע מעצם השארתה של הערבית במעמד של שפה רשמית ולעומת זאת החלשת מעמדה של הערבית אינה הכרחית להגנה על העברית כשפתו של הלאום היהודי. אדרבא, תחיית השפה הערבית במרחב הישראלי נחוצה דווקא לקיום חברה שוויונית, רב-תרבותית, בה הערביות אינה תמונת מראה לאלומות, עליבות ונחיתות תרבותית, אלא לגורם מעודד שיוויון ויחסים שלווים בין ערבים ובין יהודים. כמו כן, שמירה על הערבית כשפה רשמית תורמת לשיקום יחסים פנים יהודיים, בין יוצאי ארצות המערב ובין יוצאי ארצות ערב והאסלאם, להלן, מזרחים ואשכנזים.

שנית, השפה הערבית לניביה וגווייה אינה רק שפת המיעוט שנוגעת למיעוט הערבי בישראל. סעיף 4 בחוק הלאום מעורר סוגיה בסיסית גם עבור יהודים שמוצאם מארצות ערב והאיסלם, אשר מעולם לא זכתה לדיון ציבורי רציני ומעמיק, גם לא בהליך החקיקה של החוק. חקיקת חוק הלאום זימנה הזדמנות ללבן את הסוגיה ומן הראוי להיאחז בה לשם פתיחתו של דיון ציבורי ראוי – הזדמנות שהוחמצה ומעידה על פגם תמוך יסודי ושורשי בהליך זה.

חוות דעת זו מציעה נימוקים המתנגדים לסעיף 4 בחוק הלאום כמו גם בסיס לדיון ציבורי בנושא הערבית לניביה של אזרחי ישראל היהודים שמוצאם מארצות ערב והאיסלם.

שפה מאז'ורית ושפה מינורית: הרקע הסטורי לשחיקת הערבית כשפה רשמית הוא יסוד מעמדה של העברית האירופית

השפה הערבית היא שפת הדיבור של עשרים ושתיים מהמדינות המקיפות את ישראל במזרח התיכון ובשל הסכסוך הישראלי-ערבי מזוהה כ"שפת אוייב", גם כאשר היא מדוברת על ידי אזרחי ישראל הערבים. עם הגירתם של יהודים מארצות ערב והאיסלם היגרו עימם דיאלקטים רבים ומגוונים של ערבית. עבור העולים הללו היתה הערבית שפת היומיום באמצעותה תיקשרו בארצות מוצאם השונות, מעירק וסוריה באסיה דרך תימן במזרח אפריקה ומרוקו במערב צפון אפריקה. המפגש בתהליכי הקליטה של המוני העולים מארצות ערב והאיסלם עם המוסדות המחנכים היה מפגש אוריינטליסטי שהתאפיין לא רק בזיהויים כדוברי אותה "שפת האוייב" אלא גם מפגש משופע בתפישות לפיהן ארצות ערב והאיסלם הינן ארצות שאוכלוסיותיהן מפגרות וברבריות (סעיד, 1979). בן גוריון שהוביל את החברה המתהווה לעולם אמיץ, מודרני וצופה פני המערב התבטא בעניין קליטת העולים מארצות ערב והאיסלם באומרו: "איננו רוצים שישראלים יהפכו לערבים. מחובתנו להיאבק ברוח הלבנט, המשחיתה יחידים וחברות"¹.

מהלכו של בן גוריון בתגובה למפגשו עם העולים מארצות ערב והאיסלם לא היה אלא המשכו של תהליך הסטורי ארוך שקדם לו מאבק על תחיית הלשון העברית בתקופת היישוב. חלק (בלתי הכרחי) ממאבק החיאת השפה העברית נכרך בדחיקת רגליה של הערבית כשפה וכתרבות כשם שהוא נכרך גם עתה, שלא בהכרח ובאופן פוגעני, בסעיף 4 של חוק הלאום.

החיאת השפה העברית במהלך שלושת העשורים הראשונים של תקופת היישוב נעשתה באמצעים מגוונים שנועדו לחזק ולהפיץ את השפה העברית מכורח תפישתה כחלק מכריע בתחייה הלאומית. עיתונים, סרטים מחקרים, מסמכים ואף מוסדות החינוך ביקשו לדבר אך ורק ב"שפת האבות הנצחית", העברית, והם עשו זאת בלי לבחול באמצעים אלימים: "יהודי דבר עברית" היתה הסיסמה שהפכה לשיר אותו שרו דרך קבע ברחובות תל אביב. אירגונים כ"גדוד מגיני שפה העברית" והאגודה "רק עברית" נאבקו בריבוי הלשונות הלועזיות כשהם משליכים פצצות סירחון ודיו בהצגות ובמודעות שלא דיברו עברית². יצירות תרבות ומופעים נתקלו בתגובות אגרסיביות על שלא שמרו על העברית במבעיהם.

מחייה של הלשון עצמם התקשו לבטא את העברית בצורתה הנכונה ולהגות ח' וע' גרוניות משום היותם ממוצא מזרח אירופאי וכך הגרוניות נבלעו ונעלמו מהשפה. בחיי היומיום העברית נהגתה, בשונה משפות התפילה בבתי הכנסת שנשענו על אידית, לדינו וערבית, היא התחלנה (מלשון חולין) ואף "נפתרה" מצורות היגוי עברית נכונות שכללו הגיית אותיות גרוניות כח' וע' והבדלים בהטיות בין מלעיל ומלרע. ז'בוטינסקי שנתן דעתו למבטא בעברית אמר: "...עברית וערבית שפות שמיות הן, אבל אין זאת אומרת כי אבות אבותינו דיברו ב'אקצנט ערבי'... אנחנו

¹סמי סמוחה, 'שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל', מגמות, כח, 2-3 מרס 1984, עמ' 169-206. עמ' 88.

² מצוטט אצל אלה שוחט, הקולנוע הישראלי, ברירות 1991, ע 58

אירופים הננו...³ כך בידלו האבות המייסדים את השפה ועשו להרחקתה מכל דמיון מצלולי לשפה הערבית. תחת זאת קירבו אותה לשפות האירופיות כחלק מתשוקתם האורייטליסטית להידמות לתרבויות המערב, במיוחד לתרבות הגרמנית⁴. כך רכשה העברית הרגלים לשוניים ופונטיים אירופיים במהלך תחייתה וכך הפכה ברבות הימים לעברית אירופאית אך שזכתה למעמד של עברית צברית. לכל אלה היו השפעות חברתיות ותרבותיות קשות מאוחר יותר עם בוא העולים מארצות ערב והאיסלם כפי שיפורט בהמשך.

המבטא הישראלי האירופאי שימש עתה מנגנון נייעות כלפי מעלה בסולם החברתי, בעוד שהמבטא הנכון, זה של הספרדים והפלשתינים דוברי העברית, הפך לעברית של קבוצות שוליים⁵. **העברית נותקה איפה בהצלחה רבה מקשריה הטבעיים לערבית, ונקבעו יחסים חדשים בין שתי השפות הרשמיות: העברית זכתה למעמד של שפה מאז'ורית, כלומר לשפתו של ההגמון השולט במנגנוני השלטון ומוסדות המדינה, שפה פעילה ורווחת ואילו הערבית נדחפה למעמד של שפה מינורית⁶ שפה של מיעוט מוחלש ושולי מבחינת מעמדו בחברה. באופן זה, למרות היות שתי השפות בעלות מעמד חוקי שווה כשפות רשמיות לפי סעיף 82 לדבר המלך במועצתו, הפכה הערבית לשפה מינורית, שעל פי הגדרתה היא שפת מיעוט נחות שגם לשונו סובלת ממעמד נמוך ומושפל⁷.**

היבטים מנטאליים, שפת האם ופגיעה בזכות הכבוד לתרבות

"המאפיין הראשון של ספרות זו [מינורית, ה.ד.כ.] הוא שבשפה שלה מוטבע מקדם חזק של דה-טריטוריאליזציה"⁸. כלומר נוצר מבוי סתום שחוסם בפני המיעוט את הגישה לדיבור וכתובה והופך את הספרות והמבע הלשוני לדבר בלתי אפשרי. לחוסר יכולת לדבר ולכתוב בשפה אחרת. במצב מהוסס או מדוכא של תודעה משתקף בספרות ובתרבות תהליך ריזומי שהינו הסתעפות בלתי מבוקרת בתגובה לתנאי הקיום המחניקים, ואז מתפתחים דיאלקטים שמבקשים לסגור על פערי הביטוי שאין להם מילים וביטויים בשפה המאז'ורית, לעניינו, השפה העברית.

מאחר ששפה בוראת מציאות על ידי פעולות דיבור, speech act, ממכוחה הביצועי על ידי הצהרה היא יכולה לעצב את מצבו הנפשי הפנימי וההתנהגותי החיצוני של הסובייקט כשמדובר בקביעת שיוכו האזרחי, האתני, הדתי, ואף המיני והמגדרי של הסובייקט (באטר 1991), כמו גם בקביעת תרבותו, שיוכו הפוליטי, הכלכלי והחברתי. להתפתחות של דיאלקט ערבי-עברי התווסף מאפיין נוסף, מאפיין קונפליקטואלי שהפך את הדיאלקט לפוליטי ועיצב את היחסים הפומביים והאינטימיים ביותר. למרות העדר ביטויים וצורות לשוניות שמגשרות על הפער שנוצר מתהליך הדה טריטוריאליזציה, המודחק בשפה לא נמחק. מודחק זה נותר מוחנך במרחב לשוני והתפץ חדשות לבקרים באמצעות ייצורים לשוניים חדשים שזוכים להגדלה מלאכותית ועומדים אל מול אלה השולטים בשפתם הם. כלומר, התפרצות לשונית יכולה להתבטא בהגחכה של שפת ההגמון, בסירוב להשתמש בה, בשיבוש דרכי הגייתה ובצורות שמטרתן לחתור תחת שפת ההגמון, היא השפה המאז'ורית. מילים שחילחלו לשפה האנגלית כגון aks השגורה בפי אפרואמריקנים בשביל ask או gona בשביל going to ועוד רבות אחרות, מדגימות זאת. כך גם שיבוש ההטיות בעברית 'אני יילך' במקום 'אני אלך' או מבעי סלנג כגון 'גוגז מכאן' שמשמעו 'סע הלאה ואל תבלבל

³ זאב ז'בוטינסקי, המבטא העברי, הספר 1930, ע' 9-4

⁴ אברהם מטלון, המבטא העברי במאבקו, תל אביב, הדר 1979 עמ' 157-158 מצוטט אצל אלה שוחט הערה 2 לעיל.

⁵ שוחט, שם, ע' 59.

⁶ זייל דלזו ופליקס גואטרי, קפקא, לקראת ספרות מינורית, רסלינג, 2005 עמ' 62-46

⁷ המושגים 'מיעוט' ו'רוב' משמשים כאן במשמעות של יחסי כוח, אי שיוויון בנגישות למשאבים חברתיים כלכליים ופוליטיים ולא במשמעות מספרית. במילים אחרות, אף שמזרחים בשנות השישים והשבעים למשל, היו רוב בישראל, מבחינת כוחם הפוליטי, הם היו מיעוט בזירות הציבוריות, ייצוגם היה נמוך ומעמדם בלתי שיוויוני. ייצוגם במוסדות הציבור ובמוקדי קבלת החלטות היו אפסיים ללא קשר למספרם. גם ההיפך נכון, אשכנזים שלא היו הרוב לאחר כניסת המוני העולים מארצות ערב והאיסלם לישראל, ואף שהיו בחירות דמוקרטיות, ייצוגם במרכזי השלטון השונים היה של רוב אבסולוטי. מצב עניינים זה השתפר מעט מבחינת הייצוג המספרי, אך לא מבחינת השיוויון התרבותי הנורמטיבי והמוסדי.

ראו שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות. מחברות למחקר ולבקורת, חיפה, 1981.

⁸ דלזו וגואטרי שם, ע' 46

את המוח'. כך נוצרת שפה מינורית שתורמת למיעוט, שמעמדו כמיעוט כאמור, אינו בשל היותו קטן מבחינה מספרית, אלא מוגבל מבחינת יחסי הכוח, בלתי מיוצג באופן שיוויוני, וחסר נגישות הולמת למוסדות החברה, התרבות והשלטון, להגדיר עצמו מחדש כקולקטיב מופרד מן הרוב השולט, לאחר אובדן מעמדה הרשמי של שפתו. הנמכה והורדת השפה הערבית ממעמדה הרישמי, גם אם נקבע לה מעמד מיוחד בחוק לפי סעיף 4 מוליקה באורח פרדוכסלי לעידוד פגיעה בשפה השלטת, העברית. זאת אנו למדים מנסיונם של עמים אחרים כפי שמחקרים מלמדים⁹, וממה שקרה גם לעברית בעיקבות השתקת הערבית. הביטוי שפה מינורית, כפי שכבר נאמר לעיל, משקף מצב בו מיעוט נשלט במדינה בה הרוב במשמעות שליטתו במשאבים ובנגישות אליהם, דובר שפה שאינה זהה לשלו, גורם לשפת המיעוט לחמוק, לחלחל ולגרום להתמודדות עם העדרם הגובר של מושגים שמטרתם לתת ביטוי לרגשות ולחוויות שבשפת ההגמון אינם מביעים בביטויים מדויקים את מצב הקיום האנושי והתרבותי של בני המיעוט ששפתם נדחקה. כך נוצרו דיאלקטים אמריקאים של אפרו-אמריקאים, או קריאולית, או צרפתית של אנשים במרטיניק. דלזו וגואטרי, בספרם קפקא - לקראת ספרות מינורית (2005) מתארים את הספרויות המכונות מינוריות כפי שהן נולדות דוקא בחיקן של ספרויות מאזוירות, כאלה שהמיעוט עושה שימוש בשפה המאזוירית באורח חתרני ומפצה.

באופן פרדוכסאלי, מימד זה פועל (גם במקרה הישראלי) באופן שחותר תחת האידיאולוגיה של אחדות, קיבוץ גלויות וכור היתוך. לפיכך אפשר לראות בהפיכתה של השפה העברית לשפה מאזוירית הגורם לסדק הראשון בשבר שלאחר מכן זוהה כשסע קשה וכואב בתרבות הישראלית, השסע בין "מזרחים" ל"אשכנזים"¹⁰.

שפה נרכשת בשלבים ושלב רכישת שפת האם הוא הקריטי שבהם. המזרחים בישראל, ככל המהגרים אליה, חיים בשפה העברית האירופית שלא היתה שפת אימם מלכתחילה, אלא, הם והוריהם היגרו אליה בעת שהיגרו מארצות ערב והאיסלם. הם נולדו לתוך השפה הערבית לגווניה וניביה ועם הוולדם ינקו את שפת האם - הערבית לניביה - עם חלב אימם, ובמובן זה, הערבית היא שפת האם היחידה של אלה שנולדו בארצות ערב והיגרו לישראל ועברית היא שפה שניה, נרכשת. עולה השאלה, מהי שפתם של ילדים ששפת אימם ערבית בכל דיאלקט נתון שהוא, אך הם גדלו והתחנכו בבתי ספר ישראלים, עברית או ערבית? אם השפה הראשונה שהטמיעו באמצעותה את חוויות הקיום הראשונות על ידי אמם שלא למדה עברית היטב כמהגרת, הרי שחוויות שניטעות בתודעתם בשפה הערבית מוטבעות ונשארות עימם לכל אורך חייהם גם כבוגרים. הרגשות, התחושות באמצעותן הכירו את העולם הסובב אותם הופכים לזכרונות מוחשיים שמגלמים בתוכם מבעים חושיים וריגושים שבאו להם תחילה בערבית מאימם. בתהליך זה שפת אימם מילאה תפקיד מכריע שיופיע בבגרותם כנכסים מעצבים בערבית, כלומר חלק מהויותם הנפשית מגובשת קודם כל בשפה הערבית. שירי ערש וסיפורים בערבית, נספגו דרך השפה הערבית באופן אינטואיטיבי בעולמם עוד לפני שהגיעו לגיל בית הספר ולמדו בו את רזי הכתיבה בעברית. כמו המזון, אותו ינקו תחילה ואחר כך לעסו, כך השפה התגלגלה על לשונם, פיהם, שיניהם, ובנתה את עולם האסוציאציות הפנימי שלהם. הם הגיבו לצלילי קולה של אימם וממנה למדו מהו מבטא נכון, מהם אופני היגוי ראויים ודרכי תיקשורת. עם הגיעם לישראל או בהיוולדם סמוך לאחר הגירת הוריהם, הם החלו לומדים שמה שהיה נכון בבית אימא כבר אינו נכון. מפי אימם בצעדים הראשונים רכשו מילים בשפה. הצליל 'קוקוריקו', המופיע בספרי עברית לילדים נהגה עבורם בערבית מרוקאית למשל כ'קוקועו', סילוקה של החתולה מהחצר הנהגית בשפה בעברית (למעשה באידית) 'קישטה', בערבית מרוקאית היתה 'עסבי' (בשלושה שוואים), 'הויסה' ו'דיו' שמזרזים ועוצרים את הסוס גם הם מקורם באידית, אך

Harvard University Press, Charles Taylor, *The Language Animal: The Full Shape of the Human Linguistic Capacity*⁹
2016, chs. 2,10.

¹⁰הביטויים 'מזרחים' ו'אשכנזים' הינם שמות כוללים לאוכלוסיות היהודיות שעלו מארצות ערב והאיסלם ולצאצאיהם ולאוכלוסיות שמוצאן מארצות המערב בהתאמה. השימוש בביטויים כאן משמשים כאן הכללה לצורך הקלת הקריאה. עם זאת אציין בקצרה שיש לשים לב לכך שההבחנה בין מזרחים לבין אשכנזים, אינה הבחנה נייטרלית וגם היא טעונה פוליטית.

הם שמעו הגאים אחרים, כגון 'אררה' ו'הרר' בערבית מרוקאית¹¹. באמצעות צורות לשוניות ראשוניות אלה תינוקות מתבקשים להגיב כשהם מתקשרים עם אימם בשנות חייהם הראשונות. כשהם נישאלים 'איך עושה כבשה?' התשובה הנכונה בעברית אירופאית היא 'מה', אבל בערבית התשובה הנכונה היא 'באע'. דרכי ביטוי ראשוניים אלה שמסייעים להפוך חוויות למילים ולתאר מציאות, חלומות, דמיון, פנטזיות ותשוקות הן כרטיס כניסה עבור הפעוט עם כניסתו לחברה האנושית ולמפעליה התרבותיים. הם כלים ראשוניים חיוניים לביסוס אישיות בטוחה וחיובית מבחינה חברתית. כל אלה הם לכאורה בעלי חשיבות שולית לנוכח הרצון להיקלט בארץ אליה מגיעים המהגרים. וכאשר מתגלים מסרים מעוררי מתח וסתירה הם יכולים להיות כרוכים במשבר קוגניטיבי¹². הרצון להיקלט בחברה החדשה עודד רבים לשכוח ולהדחיק את התשתית לתיקשורת תרבותית ראשונית. תחת זאת בחרו כדרך האם האמיתית במשפט שלמה, בדרך המונצחת לרוב בספרי ילדים בעברית, ומסייעת בקירובם באורח ידידותי לחוויות הקיום האנושי הראשוני במרחב התרבות הישראלי, שהוא אירופי במהותו. יחד עם זאת נשללה מהם הזכות הבסיסית לגדול על שפת אם מאחר שהושתקו והודחקו עם הפיכתה של השפה הערבית לניביה לשפה מינורית, ואיתה ירדו לטמיון נכסי התרבות. בני הדור השני והשלישי ברובם אינם דוברי הערבית שהיתה שגורה בפי הוריהם שגדלו בארצות ערב והאיסלם.

זה טריטוריאליזציה של התרבות

בשלבם הראשוניים שלאחר ההגירה תפשו את מקום ההגנה הנדרשת על כבודן של השפה והתרבות של העולים בושה, פחד לדבר ב"שפת האוייב" ואף דחייתם של כל הניבים בשל קירבתם לערבית. בושה מתעוררת רק עקב התעוררות של מודעות למוגבלות אישית ולאחריות על מעשה שלילי, שגוי. זוהי החוויה שהעולים חוו לנוכח השפה העברית המאזוירית. המסרים שניבי ערבית שבפי העולים היו של שפה נחותה, דחוייה, שפת אויב ועל דרך הניגוד המסרים ביחס לעברית היו של גאווה על תחיית השפה העברית, גילו העולים, כלאחר אכילת התפוח בגן עדן, שהם עירומים מהשפה וחסרי אוניו ומילים. יכולתם לתת ביטוי לעושר עולמם התרבותי, לצפונות ליבם, אותם הותירו מאחור בארץ המוצא, שותקה והם נותרו ללא מבעים. קירבתה של שפת המהגרים מארצות ערב והאיסלם למיעוט הערבי נכרכה בבושה ואילמות ותודעת נחיתות בשל היות שפתם המינורית. זאת לעומת מהגרים מאירופה ששפתם לניביה השונים היתה קרובה לשפה המאזוירית, בהיותה שפת ההגמון, היתה מקור להתעצמות והעניקה להם יתרונות חשובים בתהליך הקליטה. כך העדר השפה המתאימה חיסקה את יכולותיהם של העולים מארצות ערב והאיסלם, כמו גם ילדיהם, להקלט באותה מידת הצלחה כדוברי הלשונות האירופיות.

חמור במיוחד מצבן של הנשים המהגרות, בין כאימהות ובין כילדות שמלכתחילה לא זכו לטכס חניכה בשפה הפומבית, למשל בבית הכנסת, בבר מצוה, ועוד. הן נשארו לצד אימן ולמדו את מלאכת גידול הילדים והמשפחה בספירה הפרטית. ללמדנו ששפת האם גם היא ממוגדרת. שפת האם מעצם טבעה היא שפה מקומית, מיידית ומעוגנת בטרטוריה - במרחב ובזמן.

אין להמעיט בכוחה של השפה כזירת מאבקים פוליטיים. בהקשר המגדרי אקטיביזם לשוני התבטא בסימון מחדש וניכוס השליטה על שימוש במילים ובשפה בכלל. למשל, מאבקה של חברת הכנסת מירב מיכאלי העמלה להחדיר לשפה גורם פוקח עיניים לנוכח העירון המגדרי הרווח בשפה הגברית. המילה 'גיי' נוכסה על ידי הומוסקסואלים מחדש לאחר שהודבק להם כינוי הגנאי 'עליזים', כך גם עם המילה 'קוויר', 'מוזרים' אותה ניכסו מחדש אנשים בעלי העדפות מיניות שאינן הטרונומרטיביות ולכן סומונו כמוזרים. המושג 'מזרחים' גם הוא שימש להגדרת הקטיגוריה של היהודים מארצות ערב והאיסלם על ידי המימסד הקולט, אולם אומץ מחדש על ידי סובייקטים, יוצאי ארצות ערב והאיסלם בעצמם בתהליך ההתוודעות לבידולם ואיבחונם כקבוצה נפרדת מכלל החברה,

¹¹ ההדגמות מתוך השפה המרוקאית מתבססות על הידע האישי שלי בהיותי ילידת מרוקו ודוברת דיאלקטים של ערבית מוגרבית, הדריגיה שליטה טובה ותשלחית (תמזיגד) שליטה חלקית.

¹² Is Literary Arabic a Second Language for Native? Raphiq Ibrahim1 and Judith Aharon-Peretz² *Journal of Psycholinguistic Research*, Vol. 34, No. 1, January "Study Arab Speakers? Evidence from Semantic Priming 2005

שמעצביה ושליטיה היו רובם ככולם ממוצא אשכנזי. השימוש של הביטוי 'מזרחים' מעתה ביקש לשנות את תוכנו ממסמן נחיתות למסמן גאווה.

אם הגירה פירושה המידי הוא דה טריטוריאליזציה של השפה הראשונית ומעמדה משתנה לכדי שפה משנית או נשמרת כשפה מיתית או דתית (שמצויה בקצה הדיבור ואינה עומדת במרכזו על מנת לשרת את המבע), הרי שהיא מוגבלת לחיים שמעבר ליומיום כמו השפה התנ"כית בבית הכנסת. היא הופכת בהכרח למוגבלת לזירות שיה מתוחמות כמו בית הכנסת או לשפת מיעוט שמדוברת באירועים משפחתיים או קהילתיים סגורים ופנים-עדתיים. הגירתה של השפה יחד עם המהגר מעמידה אותו איפה, לנוכח גילוי תודעתי ופסיכולוגי של נחיתות אליהם נלווים רגשות בושה וכאב. ההתודעות לנחיתותה של הערבית לניביה, היתה על כן, עבור המהגרים חוויה שהשפעתה על לשונותיהם גם השפעה פוליטית. היא הסיטה את מעמד השפה הערבית ממאזוירית, לשפה מינורית כמו גם עקרה אותם מהטריטוריה התרבותית בה חיו, למרות שלמעשה עברו לחיות בטריטוריה שגם היא במזרח התיכון בה שפת המקום היתה ערבית.

ככל המהגרים היה על העולים מארצות ערב והאיסלם לעבור רה סוציאליזציה בישראל, אגב כך רובדי השפה וכל השימושים בה היו צריכים להשתנות. מאחר ובאו למדינה שערכיה היו מערביים, השינוי הפסיכולוגי שהיה כרוך ברכישת השפה העברית האירופאית היה כרוך ביחסי כוח בין השפה המאזוירית, שעתה היתה עברית אירופאית, לשפה מינורית, של מה שהיתה שפתם המאזוירית. אולם במהלך רכישת השפה המאזוירית המהגרים מצאו את עצמת נחותים מושפלים וחלשים כשנכסי התרבות שלהם הפכו למקור של פרקטיקות שיש להתבייש בהן. היתה לכך השפעה מכרעת על סיכוייהם להיקלט בחברה בהצלחה מנקודת התחלה מוחלטת. לא פעם התחלפו התפקידים המשפחתיים וההורים נתלו בילדיהם. הילדים, בני הדור השני, שקליטת השפה המאזוירית קלה להם יותר מהמבוגרים, שמשו כמתרגמיהם של ההורים וסייעו בגישור בין המוסדות, המורים, הרופאים ונותני שירות אחרים בהעדר ידיעת השפה העברית.

על כל פנים, רבות הנשים שמעצם שהותן בספירה הפרטית יותר מאשר בציבורית, חשיפתן המוגבלת לשפה העברית השגורה בחיים הציבוריים היתה מוגבלת יותר. כך התקשו רבות מהעולות ללמוד אותה עד סוף חייהן. כאן התחולל מהלך מהופך כי בלית ברירה סבתות ואמהות מבוגרות המשיכו לתקשר עם בני הדור הצעיר ועם בני זוגן בערבית לניביה¹³. עדויות אישיות רבות וגילויים ביצירות תרבות של בני דור שני ושלישי בכתב ובעל פה מגוללות ניסיון חיים זה. קבוצת המשוררים שפועלת תחת השם 'ערס פואטיקה'¹⁴, שהסיטה מתוך עמדה חתרנית את הביטוי מ'ארס' ל'ערס' כמו גם המשורר היהודי מרוקאי הידוע ארז ביטון, משקפים היטב מצב עניינים זה ביצירותיהם. אפשר לומר שבלי להתכוון התחולל כאן נס קטן לשפה הערבית לניביה והיא המשיכה להתרונן בפי בנות הדור הראשון בספירה הפרטית כשצלילי התימנית, המרוקאית, העירקית, המצרית, הסורית ועוד, נשמעו באוזני הדורות הבאים וריככו את כוחות הניכור התרבותי של בני הדור הצעיר.

אלה ישובו לימים ויהיו הניצנים של תחיית התרבות בדחילו ורחימו שצעירים בימינו בעשר השנים האחרונות, כגון, 'ערס פואטיקה' שהוזכרו לעיל, מנסים לחולל באמצעות יצירות מוזיקליות כגון הפיוט האנדלוסי ופרוייקט החייאת הפיוט הדתי בבית אביחי שבירושלים, תיאטרליות שאחד מביטויהן הוא הקמת תיאטרון שמתבסס על יצירות

¹³ יורד מדר, שירי נשים מתימן ליולדות וקינותיהן על מתים: טקסט גוף וקול, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, 2011

האוניברסיטה העברית, וכן, "כנס אנא מן אל יהוד", אוניברסיטת תל אביב 3.12.15

<https://www.vanleer.org.il/he/event/מזרחים-יהודים-על-אליהוד-מן-אנא>

¹⁴ 'ערס פואטיקה', ביטוי זה משתמש בלשון נופל על לשון למול 'ארס פואטיקה' שמשמעו שירה רפלקסיבית, שירה בראי עצמה. המושג

'ערס' בסלנג ישראלי שמשמעו כינוי גנאי ליוצא ארצות ערב והאיסלם, בוטה, מצועזן בעל לשון נלעת.

<https://www.haaretz.co.il/gallery/literature/1.2181467>

מרוקאית בהנהגתו של אריק משעלי¹⁵, קולנועיות כגון הטריטוריה של האחים אלקבץ ואף מחקרים¹⁶. הכמיהה לצלילים אלה קיבלה ביטוי בגילויים תרבותיים וציבוריים שנותרו בשוליים, אך הם ממלאים תפקיד רגשי עמוק בחלל התרבותי המנוכר שנוצר עם השנים. סרטו של אייל שגיא ביזאווי שהנציח ערגה זו בנוהג שהתפתח עם שידורי הסרטים בערבית בלילות שישי מאז שנות השישים בערוץ הראשון מדגימים את עוצמתם של ערגה וגעגוע אלה, כמו גם עבודת המחקר שנעשתה בתחום¹⁷.

מבחינה זו סעיף 4 בחוק הלאום עומד בדרכם של מאמצים אלה ומנציח את הפגיעה בשורשים תרבותיים. אגב כך פוגע בתשתית עליה מונח כבודם והכרה בערכם של אלה שלשוונותיהם ונכסי התרבות שלהם נדחקו והושתקו בדור הראשון והשני, אך לא מתו כפי שנסיונות השיקום והערגה של הדור השלישי והרביעי מלמדים.

שפת הלאום הרשמית היא עברית אירופית

בשנות החמישים והשישים כשיוקרתה התרבותית של העברית התבססה והמוני יהודים מארצות ערב והאיסלם נהרו לישראל, הם פגשו עברית ישראלית אירופית שלא הכירה את העברית שלהם, העברית היהודית המסורתית בה דיברו והתפללו בארצות מוצאם הערביות והמוסלמיות. הערבית שמעמדה החוקי היה של שפה רשמית לצד העברית, אך הפכה לשפה נחותה תחת תהליך הדחקה בה השתמשו רק בני המיעוט הערבי בינם לבין עצמם או כפי שתואר לעיל, כשפה מינורית, סומנה במסמנים שליליים וקשרה את הדוברים בניביה השונים עם "שפת האוייב". בושה וחשש ליוו את דובריה. אולם דחיקת השימוש בשפה הערבית לגווייה, והשלכותיה על המוני העולים מעולם לא זכתה לדיון ציבורי הולם, גם לא במסגרת הכי ראויה לכך – בהליך החקיקה של חוק היסוד.

במקביל, העולים דוברי הערבית נשאו פגיעה זו בשתיקה מתמשכת תוך שהם בולעים את עלבונם ועלבון לשונם, כאשר הם ממשיכים לבקש מקום שווה בחברה הישראלית. גם כאשר עד שנות האלפיים לא נודע זכר בקוריקולום של בתי הספר הישראלים לכתביהם של ר' סעדיה גאון בפילוסופיה, יהודה אלחריזי ואבן גבירול בשירה והרמבם ברפואה, שנכתבו בערבית. לא היו מלומדים שהעלו סביבם דיון באשר להעדרם מתוכנית הלימודים. השר בנט עם כניסתו לתפקיד זיהה חור קוריקולרי זה ומינה את ועדת ביטון שהניבה דוח המעודד איזון והרחבת נכסי התרבות של יהודי ארצות ערב והאיסלם בארצות מוצאם ובישראל¹⁸. מן הראוי לציין שדוח הוועדה עורר פולמוס ציבורי נרחב והשר הואשם בכך שיזמתו היתה נגועה פוליטית. על כל פנים הדוח עדיין לא יושם במלואו, אולם פולמוס זה מלמד על הזרמים התת קרקעיים ביחסי תרבויות מזרח ומערב בישראל. פולמוסים וסערות ציבוריות מתעוררים לעיתים קרובות סביב גילויים של גיזענות כלפי מזרחים, במיוחד מרוקאים, על ידי מובילי תרבות כתומרקין¹⁹, חפר²⁰ וגרבוז²¹ וסוציולוגים בכירים כמשה לסיק²² אשר טען שהמרוקאים היו העולים שסיכנו יותר מכולם את הפרוייקט הציוני ומכאן הצדקת המדיניות האגרסיבית שנקטה בתהליכי קליטתם.

¹⁵ אריק משעלי חוזר הביתה עם הצגה מצליחה במרוקאית" NRG 28.3.2012

<https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/54/ART2/351/032.html>

¹⁶ הנרייט דהאן קלב, "חקר המזרחיים בסוציולוגיה הישראלית -- המרוקאים כ"מקרה" של המקרה" פעמים 108 יד יצחק בן צבי, ירושלים, 2006, ע 87-126

¹⁷ "סרט ערבית" בימוי: איל שגיא ביזאווי ושרה צפרוני בהפקת אסנת טרבלסי, וכן עבודת הדוקטורט של דנה וינקלר, הטלוויזיה הישראלית בערבית – פרספקטיבות היסטוריות פוליטיות ותרבותיות, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן גוריון, דצמבר 2008

¹⁸ דוח ועדת ביטון להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך, יוני 2016,

<http://edu.gov.il/owl/Heb/Tichon/RefurmotHinoch/Documents/bitonreport.pdf>

¹⁹ גאל תומרקין: "המרוקאים הביאו רק מופלטות וקברים", NRG מעריב, 28.11.2005

<https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/1/ART1/013/566.html>

²⁰ ארי קטורזה, "חיים חפר: המרוקאים לא מפותחים", yet, 7.6.2002

<https://www.vnet.co.il/articles/0,7340,L-1933394,00.html>

²¹ רועי שר" יאיר גרבוז": איך זה שקומץ אנסים, מושחתים ומנסקי קמיעות הפכו לרוב השולט בנו?" אפיק 14 ערוץ 10, 15: 18.3.2015

<http://10tv.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1114238>

²² הנרייט דהאן קלב, "חקר המזרחיים" הערה 13 לעיל וכן פעמים גליונות 109-110 יד יצחק בן צבי 2006

תערוכתו של האמן מאיר גל בשנת 1997 הציגה תמונה בה הוא אוחד בתשעת העמודים על תולדות יהודי ערב והאיסלם מתוך 400 עמודי ספר ההסטוריה של קירשנבוים, על תולדות עם ישראל²³. מצד שני העברית שבפי העולים ששמרה על מבטא נכון זו שנשתמרה מתפילות בית הכנסת עברה שחיקה בחיי החולין, אם כי המשיכה להינשא רק בפייהם של העולים ושכבות שוליות בחברה הישראלית. לעומתם, חלק מכרטיס הכניסה לחברה הישראלית עודד את רוב בני הדורות הצעירים לאמץ את הלשון העברית האירופאית, שהפכה כאמור לעברית הישראלית.

חשוב להדגיש שוב, כי גירושה של הערבית לניביה מן הספירה הציבורית וממעמדה הרשמי לא הובילה למותה, אלא רק דחקה אותה לספירה הפרטית של כחצי מאוכלוסייה היהודית בישראל לאורך הדורות מאז הקמת המדינה. כאן נשאו אותה בפיהן בדרכים לא רשמיות או מימסדיות, בעיקר נשים, בתוך המשפחה, עם הסבים והסבתות, בימי בריתות ובר מצווה, בחגיגות חינה שהחלו נפוצות יותר ויותר בעשור האחרון, ולהבדיל בימי אבל ושבעה. או אז, נישאו השירים, הקינות, התפילות, הפתגמים, הבדיחות, הרכילויות והשיחות המשפחתיות בערבית לניביה השונים ועוררו מפעם לפעם את הערגה לעולם התרבותי המודחק²⁴ אך גם זרעו פה ושם זרעים של סקרנות וזיכרון שבשני העשורים האחרונים מובילים למאמצי שיקום, שגם הם נעשים בשולי החברה הישראלית.

לדחיקת הערבית של היהודים לספירה הפרטית ניתן ביטוי לגעגועים לשפה, חלומות סופרו בערבית, תשוקות ופנטזיות על סיפורים ודמיון עשיר, בו נאלצו רבים להתבייש ולהתרחק מהם, לאחר ששמעו ביקרות ולעג סביב מה שכונה "דמיון מזרחי". בספירה הציבורית צויירו דוברי הערבית לניביה כיצורים נלעגים של גיבורי תרבות כשהעברית שבפיהם היתה קלוקלת בעלת חיקויים במיבטא ערבי. דמויות כסלאח שבתי תפשו את מקומם ביצירות הבימתיות כגיבורים שליליים, פושעים, גנבים ובריונים שמילאו תפקיד בז'אנר ידוע של סרטי בורקס והציגו "מזרחים מוגחכים". בה בעת לתוך השפה חילחלו עם השנים מילים ערביות רבות שהעולים מארצות דוברות הערבית חשו בחסרונן, בהעדר מילים מקבילות בעברית. אחת המילים שלאחרונה תפשה מקום בסלנג העברי היא 'ח'שומה', ביטוי לבושה עמוקה במרוקאית, שאין לה מקבילה בעלת אותה עוצמה בעברית. כך גם ביטוי הסלנג 'מדורה' שפירושו 'אהיה כפרתך', שאין עבורה מקבילה בעברית, תפשה מקום לצד הביטוי המוכר והשכיח יותר 'כפרה' שגם מקורו של זה במרוקאית. השם 'פריחה', הנפוץ בקרב יהודי צפון אפריקה ופירושו שמחה או גילה, הודבק לדימויים ישראלים שייצגו דימוי שלילי של צעירה נפקנית וקלילת דעת. קל לתאר את המטען הרגשי הקשה של נשים ששמן פריחה בהיווכחן ששם זה נושא מטען של ביזוי ופגיעה. התיאורים התרבותיים שהודבקו ליהודים מארצות ערב והאיסלם ככל שנשארו קרובים אצל הערבית הפכו לפוגעניים ועל דרך השלילה עודדו "השתכנוזות", כלומר התנערות מסממני זיהוי מזרחיים ומאמץ להיתדמות לאשכנזים. זאת מכוח ההבנה של רבים מיוצאי ארצות ערב והאיסלם שהכבוד והכוח החברתי מצויים במרחב ההתדמות ליוצאי אירופה. מוטב להם לכן לנטוש את התרבות בתוכה היו נטועים בארצות מוצאם או בית אימם. נקל לתאר גם את הניכור והפניית הגו התרבותית הכרוכים בנטישה זו כלפי השורשים התרבותיים. המחקרים מלמדים על פעמים רבות בהן נקלעו צעירים למתחים פסיכולוגיים וחברתיים שתוצאתם פגיעה בכבודם התרבותי של המתנכרים²⁵.

הכנסתן של מילים מתוך הערבית לעברית מלמדת על הפוטנציאל, האבוד יש לומר, אשר אילו נותרו הערבית והעברית זו לצד זו יכולות היו להעשיר ולהוסיף לחיי התרבות בישראל. סעיף 4 בחוק הלאום מכבה כליל את גחל האהבה לערבית לניביה, שמשיך ללחוש אצל מעטים.

לימים דרשו יוצרים מזרחים לגאול מילים ממשמעותם הנחותה והשלילית. "פריחה, שם יפה" הוא כותרת ספר השירים של סמי שלום שטרית (שנה) שביקש לגאול את השם ממקומו הנלעג.

²³ הוצג בתערוכה "שפת אם" אוצר יגאל ניזרי, 1997

²⁴ ורד מדר, ראו לעיל הערה 12

²⁵ היטב ממחיש זאת הסרט ס'חור של חנה אזולאי הספארי בו מתוארים חייה של הגיבורה בשני עולמות נפרדים, זה של בית אבא בו היא מתביישת וזה של החברה הישראלית-מערבית בה היא משגשגת כאשת תיקשורת. הסרט ממחיש את התיסכול שבחוסר היכולת לגשר על פני שני העולמות. סיחור, בימוי שמואל הספארי, 1994

בשנות השבעים והשמונים החלו מאמצי החיאה של התרבות ואחד מהנכסים שעמדו לזכותם הם זכרונות ומאמצי שיקום באמצעות יצירות תרבותיות. כפי שהוסבר לעיל, יצירות תרבותיות מקוריות בתחומי הקולנוע, הבידור הקל, התיאטרון והספרות, כפי שתואר לעיל²⁶, מאמצים אלה מעידים על את הכמיהה שנוצרה להכרה בערך עצמי והכרה בכבוד התרבותי שנרמס דרך נכסים שנראו כאודים מוצלים מאש.

אולם בשלב זה כבר נתכוננו והתמסדו בתרבות הישראלית יחסי הכוח השגורים בין מה שכונה לעיל שפה מאזוירית ושפה מינורית ולכן ניתן להבינם כחלק ממערכת היחסים הבלתי סימטרית בין התרבות המאזוירית האשכנזית ובין המינורית, המזרחית²⁷. הטענה המושמעת לעיתים קרובות בדיון הציבורי, לפיו, העוול כלפי מזרחים תוקן, היא טענה שצריכה עיון. המצאותם של מזרחים בתוך המערכות החברתיות וייצוגם הגובר, אלה כשלעצמם לא תיקנו את העוול שנגרם לשפה הערבית המונמכת לניביה. אדרבא, אלה שביקשו להתקדם מעידים חדשות לבקרים שהיה עליהם לעברת את שמם ולשנות את מבטאם על מנת להסוות את מוצאם²⁸.

ההבנה האינטואיטיבית של מהגרים באשר הם, שקליטה טובה ומוצלחת מתחילה באימוץ השפה והתרבות הקולטת המריצה את העולים לעודד את ילדיהם להתרכז בעברית. אגב כך, איבדו רבים מהעולים ומילדיהם את אוצרות התרבות הגלומים בשפה ומושרשים בה עמוק בתודעתם. העולים לא רק שיתפו פעולה והשקיעו מאמץ בהיגוי "נכון" של העברית כדרך העברית הצברית האירופית, הם גם עשו להתנערות מהמבטא הנכון של העברית אותה ינקו עם שפת האם ובית האב²⁹. המשבר בפניו ניצבו כששתי השפות האחיות נותקו זו מזו לא נדון באופן מספק ומעמיק, אך אין ספק שחלק מהמתחים החברתיים שנוצרו בין "מזרחים" ובין "אשכנזים" בישראל, הושפעו אנושות ממהלך זה.

העברית, קרובת המשפחה של הערבית האירופית התנכרה לה בהיות הערבית שפת האוייב ודחקה אותה לשוליים. לאור כל אלה אין תימה שהורים עודדו את ילדיהם לדבר עברית וילדיהם עמדו באופן אינטואיטיבי על הצורך להיות ישראלים דומים לצברים. בד בבד למאמצי ההיקלטות פיתחו בושה ונחיתות לנוכח היותם דוברי ערבית ובעלי מבטא ערבי. מכאן עד אימוץ דפוסים מערביים ברוח "ההשתכנזות" כפי שהוסבר לעיל, הדרך היתה קצרה.

עדויותיהם של ילדים שהיסו את הוריהם כשפנו אליהם ברחוב בערבית, או תבעו מהם להחליש את צלילי השירים בערבית שבקעו מהרדיו הינם חלק מחוויות הילדות עליהם מעידים ילדי העולים. המבוכה והבושה היו ונתרו מנת חלקם (בעיקר של בני דור שני) גם שנים ארוכות לאחר שהפכו לישראלים בוגרים³⁰. ילדי ילדיהם שחלקם אף נולדו לזוגות מעורבים ושמעו את סיפורי ההורים והסתבות, וכבר התבססו ונקלטו בישראל, גילו סקרנות, ערגה ותשוקה לערבית כאשר זו כבר קהתה ורפתה³¹.

²⁶ ראו הערות 24, 12, 11 לעיל בהקשר של דה טריטוריאליזציה של התרבות.

²⁷ אחת הטענות המושמעות תדיר היא שהמוסיקה המזרחית ניצחה וייצוגם של מזרחים אינו לוקה עוד בחסר כבעבר. לעניין זה חשוב להדגיש שלא המספרים מגדירים את מעמדן של שפות מאזויריות ומינוריות אלא כוחן הסימבולי, הכלכלי והפוליטי. הרחבה על הגדרתו של מעמד על בסיס הון תרבותי ראו John C. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood Press, 1986, pp. 241 – 258
²⁸ רון כחלילי, "ערסים ופרחות -האליטות החדשות, "סדרה דוקומנטרית על אפליית מזרחים בישראל, ערוץ 8

²⁹ Henriette Dahan Kalev, "You're so pretty, you don't look Moroccan". *Israeli Studies*, 2001, vol. 6 no. 1

³⁰ "The Mizrahi Ashkenazi rift", *Women studies international* sraeli feminism ITensions inHenriette Dahan Kalev, " Volume 24, Issue 6 , November-December 2002, Pforum. 669-684 p.

וכן, דוח מחקר על הנוקים שנגרמו לתלמידים בוגרי תכנית שפ"ר, תכנית ההוראה משקמת של פרנקנשטיין שהחלה ב 1966. דוח המחקר על התכנית מ 1996 נכתב על ידי החוקרת הפסיכולוגית עמיה ליבליך. "מעקב ארוך טווח על העבודה החינוכית במסגרת פרויקט "ההוראה המשקמת" בבית הספר התיכון שליד האוניברסיטה העברית ירושלים. " פרק סיכום ומסקנות. ראו גם מאמר בעניין "ליבליך נגד לויטה", ירושלים (עיתון), 2.6.1995 ע' 5

³¹ לא נערכו מחקרים שמבררים את ההבדלים בין בני הדורות הראשון, השני והשלישי ויחסם לתרבות המוצא ולשפה. לנוכח ההבדלים שצצים ביחסם של בני הדורות השונים לשפת אם מינורית, ושפת המוצא של הוריהם, מן הראוי לעודד מחקרים אלה.

התחדשות השפה הערבית בקרב מזרחים והקמת בתי ספר דו-לשוניים

פעילות תרבותית וחינוכית מאז שנות התישעים מלמדת על ערגה ומאמצים לשקם את אשר אבד. משוררים וסופרים צעירים ילידי ישראל, בני דור שני ושלישי שנותרו נטועים בתוך התרבות הערבית עושים לתחייתה. כך גם הורים שמבקשים להעניק לילדיהם השכלה ששורשיה בתרבות אבותיהם ואימותיהם. אידאולוגיה שצמחה סביב מניעים של שיקום התרבות והלשון הערבית, כמו גם סביב מניעים לבנות גשר לשלום בין יהודים ובין ערבים הובילה לייסודם של בתי ספר דו לשוניים. מתרבים ההורים המזרחים המבקשים שילדיהם ישובו להיחשף לתרבות ולשפה הערבית, אף שמדובר בינתיים בניב הפלשתיני. במאמץ רב, הופכים הורים אלה את החינוך ולימוד השפה הערבית למפעל חיים כפי שקרה בבית הספר הדו לשוני באר שבע³² ומספר ההורים המזרחים המתעניינים באופציה חינוכית זו גדל בהתמדה בכל רחבי הארץ.

כאמור, דחיקתה של הערבית הובילה לכך שהיא איבדה את מעמדה הפעיל אך לא את מעמדה כשפה רשמית עד אשר הגיע חוק הלאום. מבחינה זו סיכוייה לשוב ולהפוך לשפה שוות מעמד עם העברית נותרו שרירים אילמלא חוק הלאום. משמעות הדבר היא שסיכוייה של הערבית לשוב ולהפוך לשפה המפרה את העברית כפי שנעשה מימים ימימה, ולהיות חלק אינטגרלי מהגדרת המזרחים שהם לפחות מחצית מהלאום היהודי. במובן זה חוק הלאום מגדיר מחדש ומנציח את הלאום היהודי דרך השפה – כלאום יהודי אירופאי ובוזה חומרתו החריפה שמצדיקה ביטולו.

מבחינת לפחות חצי מהלאום היהודי, המזרחים, הערבית שהיא חלק אינטגרלי מהגדרת זהותם ותרבותם, פשוט הודחקה לספירות שיח פרטיות ומשמשת בפורומים כל עוד אין בה כדי לאיים על מעמדם כדוברי עברית ה"ראויים" להקרא ישראלים. כך היה המצב לגבי מזרחים דוברי ערבית שרתמו אותה לשירותם הצבאי, לשירות כוחות הביטחון ואף בלקונות באמצעותם חילחלה השפה גם לעברית כפי שהובהר לעיל. השפה הערבית הרשמית וזו של יהודי ארצות ערב והאיסלם, הגיחה מפעם לפעם אך רק בזירות שיח מבוקרות ובעיקר, מצומצמות, בשולי הציבוריות הישראלית הרשמית. מבחינה זו סעיף 4 בחוק הלאום הינו בבחינת משנה סדרי בראשית בהנמיכו את השפה מרשמית למיוחדת, וממשיך את עוולות העבר, מגדיר באופן פורמלי בחוק יסוד את הלאום היהודי ככל שהדבר נוגע לשפה כחלק מהתרבות, כבעל מאפיינים אירופאים בלבד.

סיכום:

- העדר סיבה עניינית מצד מחוקקי חוק הלאום להנמיך ולכרסם במעמדה של השפה הערבית לניביה, ולפיכך פגיעה והשפלה שממשיכה מדיניות פסולה מן העבר כלפי דוברי הערבית לניביה, יהודים וערבים כאחד.
- השפה הערבית לניביה וגווינה אינה רק שפת המיעוט שנוגעת למיעוט הערבי בישראל אלא גם שפה יהודית שהחוק מנמיך אותה מהמרחב הציבורי באופן ישיר ובוטה.
- סעיף 4 בחוק הלאום מעורר סוגיה בסיסית גם עבור יהודים שמוצאם מארצות ערב והאיסלם מעולם לא זכתה הסוגיה לדיון ציבורי רציני ומעמיק, גם לא בהליך החקיקה של החוק. מדובר בפגם שורשי בהליך החקיקה במשטרים דמוקרטיים, שכן התעלם המחוקק מהנסיון ההיסטורי של מחצית מהאוכלוסיה. התעלמות זו מעידה על בעיות שורש עמוקות בפרקטיקה הדמוקרטית עמה ניגש המחוקק לחוקק חוק יסוד ולפיכך החוק איננו חוקתי.
- חקיקת חוק הלאום זימנה הזדמנות ללבן את הסוגיה וסעיף 4 מזמן דיון ציבורי על פגם חמור יסודי ושורשי בהליך זה.

³² ראו בית הספר הדו לשוני אותו יסדה יפעת הלל בבאר שבע. הפנייה לתצהיר שלה לקראת הבג"צ.

- עברית נותקה בהצלחה רבה מקשריה הטבעיים לערבית, ונקבעו יחסים חדשים בין שתי השפות הרשמיות: העברית זכתה למעמד של שפה מאז'ורית, של ההגמון השולט במנגנוני השלטון ומוסדות המדינה, והערבית למעמד של שפה מינורית שפה של מיעוט מוחלש ושולי מבחינת מעמדו בחברה.
- השפה המאז'ורית היא עברית אירופית שנחשבת לצברית ישראלית ונכונה, המינורית היא עברית של דוברי ערבית לניביה וצאצאיהם ולשונם, מבטאם והגיייתם איבדו את מעמדם כעברית הנכונה בשל דימיון הלהג לשפת האויב.
- היות שתי השפות בעלות מעמד חוקי שווה כשפות רשמיות לפי סעיף 82 לדבר המלך במועצתו, לא מנעו את דחיקתה של השפה למעמד מינורי נמוך ומושפל.
- סעיף 4 בחוק הלאום עומד בדרכם של מאמצי שיקום שמשתקף בשפה הערבית לניביה, ומנציח את הפגיעה המתמשכת בשורשים תרבותיים של המזרחים בישראל.
- סעיף 4 פוגע בתשתית עליה מונח כבודם והכרה בערכם של אלה שלשונותיהם ונכסי התרבות שלהם נדחקו והשתקו בדור הראשון והשני, ועומד בדרכם של המתאמצים לשקם את התרבות.
- גירושה של הערבית לניביה מן הספירה הציבורית וממעמדה הרשמי לא הובילה למותה, אלא רק דחקה אותה לספירה הפרטית של כחצי מאוכלוסייה היהודית בישראל לאורך הדורות מאז הקמת המדינה.
- יש פוטנציאל ויש כמיהה, אשר אם הערבית והעברית יישארו זו לצד זו הן יכולות כשפות רשמיות להעשיר ולהוסיף לחיי התרבות בישראל בתנאי שסעיף 4 בחוק הלאום לא יחסום אותן.
- הכרה בערך עצמי והכרה בכבוד התרבותי שנרמס דרך נכסים תרבותיים הם חלק מההגנה אשר לה ראויים אנשים וקהילות במסגרת כבוד האדם וחירותו.
- חלק מהמתחים החברתיים שנוצרו בין "מזרחים" ובין "אשכנזים" בישראל, הושפעו אנושות מהניתוק בין שתי השפות האחיות, עברית וערבית
- סיכוייה לשוב ולהפוך לשפה שוות מעמד עם העברית נותרו שרירים ויש למנוע מחוק הלאום לסכל סיכויים אלה.
- סעיף 4 בחוק הלאום משנה סדרי בראשית בהנמיכו את השפה מרשמית למיוחדת. מעמדה של הערבית כשפה רשמית היה מאז סעיף 82 לדבר המלך במועצתו והדבר לא פגע בעברית ובמעמדה כשפה ראשונה בישראל חוק הלאום לא רק שאינו דמוקרטי ואינו חוקתי בהיותו פוגע גם באוכלוסייה היהודית דוברת הערבית בישראל, אלא שהוא גם מתעלם מזכויותיהן הדמוקרטיות הנגזרות מעקרון השיוויון. גם במובן זה מדובר בסעיף 4 כסעיף שאיננו הולם חוק יסוד. לפיכך אינו חוקתי.
- סעיף 4 בחוק הלאום ממשיך את עוולות העבר, ומגדיר את הלאום היהודי ככל שהדבר נוגע לשפה כבעל מאפיינים אירופאים בלבד.

על החתום:

פרופ' הנרייט דהאן-כלב